

DOI 10.24425/asmdn.2025.157089

Katarzyna Kwiatkowska-Moskalewicz

ORCID: 0000-0002-4744-4413

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

WŁODZIMIERZ BRUS — LATA FORMACYJNE 1941–1953 JAKO PRELUDIUM DO EKONOMICZNEGO REWIZJONIZMU

Włodzimierz Brus — the Formative Years 1941–1953 as a Prelude to Economic Revisionism

Summary: The article presents the process of shaping the economic views and ideological attitudes of Włodzimierz Brus in the years 1941–1953, covering his wartime experiences in the USSR and his first years of activity in post-war Poland. The analysis focuses on the influence of the Soviet model of central planning on Brus’s thinking and on the cognitive dissonance that resulted from these experiences, shaped by his ambivalent attitude towards the Soviet state. Based on an analysis of Brus’s personal documents, the author of the article points out that despite his initial revisionist reflections and critical approach to Soviet models, after returning to Poland, Brus became involved in the implementation of the policies of the Polish Workers’ Party (PPR/PZPR), recognizing the party as the basic instrument for building socialism. During the Stalinist period, his scientific and journalistic activity took on a radical character, which Tadeusz Kowalik described as “the sorcerer of progress.” At the same time, however, it shows that the seeds of Brus’s concept of socialist economic reform, combining elements of central planning and market mechanisms, began to take shape at that time—an idea that after 1956 became the basis of the economist’s mature theoretical reflection and one of the important trends in Polish economic thought in the postwar period.

Keywords: Marxism, Stalinism, political economy, scientific reform, central planning

Słowa kluczowe: marksizm, stalinizm, ekonomia polityczna, reforma nauki, centralne planowanie

Słowo wstępne

Trajektoria postaw Brusa, w tym jego zaangażowanie w stalinizm, została tu opisana zgodnie z nowym podejściem do polskiego doświadczenia komunistycznego, które skupia się „przede wszystkim nie na komunizmie, lecz na komunistach i komunistkach”¹. W przyjętej przeze mnie za dr. Łukaszem Bertramem perspektywie komunizm to „nie tylko kierunek ideowo-polityczny, ani nawet nie pewna formacja kulturowa z właściwym sobie systemem komunikacji i wartości, lecz także konfiguracja poglądów, emocji, przyzwyczajzeń, interesów, resentymentów, praktyk i interakcji doświadczanych przez jednostki”². Dlatego podstawą źródłową są tu dokumenty osobiste, takie jak dziennik wojenny, pisany w latach 1941–1944, wspomnienia, artykuły autobiograficzne, artykuły naukowe z elementami autobiograficznymi oraz nieopublikowany szkic biograficzny o Brusie, autorstwa jego przyjaciela i współpracownika, Tadeusza Kowalika.

Wprowadzenie

Włodzimierz Brus, pierwotnie Beniamin Zylberberg (1921–2007), urodził się w Płocku, lecz wychował w Warszawie. Ukończył Prywatne Gimnazjum Towarzystwa Ascola, a w 1938 r. rozpoczął studia na Wolnej Wszechnicy Polskiej. Drugą wojnę światową przeżył w ZSRR. W latach 1940–1944 studiował w Instytucie Handlu Radzieckiego we Lwowie, Instytucie Planowania w Saratowie, był także doktorantem ewakuowanego do Saratowa Uniwersytetu Leningradzkiego. Do Polski wrócił w listopadzie 1944 r. jako oficer polityczno-wychowawczy Wojska Polskiego (WP). Do 1949 r. służył w Głównym Zarządzie Polityczno-Wychowawczym (GZPW) WP, następnie kontynuował przerwana w 1944 r. karierę akademicką — od 1950 r. kierował katedrami ekonomii w Szkole Głównej Planowania i Statystyki, w Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych przy KC PZPR i na Uniwersytecie Warszawskim. Brus, uważany za jednego z najważniejszych reformatorów nauki w okresie stalinowskim, po Październiku 1956 r. stał się zwolennikiem reform gospodarczych. W latach 1956–1962 był wiceprzewodniczącym Rady Ekonomicznej przy Radzie Ministrów. W marcu 1968 r. został wyrzucony z Uniwersytetu Warszawskiego razem z m. in. Leszkiem Kołakowskim, Bronisławem Bączką i Zygmuntem Baumanem. Od 1972 r. przebywał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Został profesorem Uniwersytetu w Oksfordzie. Był mężem Heleny Wolińskiej (1919–2008), którą władze III RP bezskutecznie próbowały pociągnąć do odpowiedzialności karnej za działalność w Naczelnej Prokuratorze Wojskowej w latach 1949–1954.

¹ Ł. Bertram, *Bunt, podziemie, władza. Polscy komuniści i ich socjalizacja polityczna do roku 1956*, Warszawa 2022, s. 10.

² *Ibidem*. 3

Brus, w porównaniu ze wspomnianymi wcześniej Kołakowskim i Baumanem, pozostaje na marginesie zainteresowań współczesnych badaczy — zarówno ekonomistów, jak i historyków. Jego rolę w reformowaniu systemu nauki w okresie polskiego stalinizmu uwypuklił Bogusław Czarny w książce *Szkice o ekonomii w Polsce w latach 1949–1989* (2016)³. Bardziej obiektywnie sprawę przedstawiła Aleksandra Witczak Haugstad w doktoracie *A Discipline Divided. Polish Economists and the Communist Regime, 1945–1960*⁴. Prace te nie były jednak biografiami Brusa, a jedynie wspominały ekonomistę w kontekście jego dyscypliny. W 2022 r. ukazał się artykuł Jana Toporowskiego, *Włodzimierz Brus and the Law of Value Under Socialism*⁵. W eseju polsko-brytyjski ekonomista podsumował intelektualną trajektorię Włodzimierza Brusa przez analizę jego dorobku naukowego, a przede wszystkim idei socjalizmu rynkowego. Toporowski porównał koncepcje Brusa z pracami bliskich mu ekonomistów — Oskara Langego i Michała Kaleckiego.

W 2021 r. w „East European Politics and Societies” ukazał się artykuł Piotra Korysia i Macieja Tymńskiego pt. *The Rise and Decline of Polish Revisionist Marxist Economics: The Fates of Włodzimierz Brus and the Faculty of Political Economy (University of Warsaw), 1953–1968*⁶. Autorzy opracowania, koncentrując się na historii intelektualnej Brusa oraz ewolucji Wydziału Ekonomii Politycznej UW w latach 50 i 60 XX w., oparli analizę na „materiałach powstałych w tamtym okresie oraz wspomnieniach i wywiadach z byłymi wykładowcami i studentami WEP”⁷. W 2025 r. autorka niniejszego artykułu obroniła doktorat pt. *„Moim marzeniem jest budować Polskę socjalistyczną, wolną ojczyznę wolnych i szczęśliwych ludzi. Strasznie się jednak boję...” Tożsamościowe i polityczne dylematy Żydów komunistów w Polsce 1918–1968 — studium podwójnej klęski*. Jest to biografia zbiorowa polsko-żydowskich komunistów urodzonych ok. 1918 r., którzy przed wojną związani byli z Rewolucyjnym Związkiem Niezamożnej Młodzieży Szkolnej — a jedną z jej centralnych postaci jest Włodzimierz Brus. W 2026 r. ukaze się książka *Stygmata. Helena Wolińska i Włodzimierz Brus — biografia*⁸.

Przedstawienie skomplikowanej trajektorii formowania się poglądów i postaw Włodzimierza Brusa w latach 1941–1953, które jest celem niniejszego artykułu,

³ B. Czarny, *Szkice o ekonomii w Polsce w latach 1949–1989*, Warszawa 2016.

⁴ A. Witczak-Haugstad, *A Discipline Divided. Polish Economists and the Communist Regime, 1945–1960*, thesis for the degree doctor artium, Thonheim, 2008, https://ntnuopen.ntnu.no/ntnxml-lui/bitstream/handle/11250/242939/124504_FULLTEXT01.pdf [dostęp: 20.02.2020].

⁵ J. Toporowski, *Włodzimierz Brus and the Law of Value Under Socialism*, [w:] *Polish Marxism after Luxemburg*, red. idem, Bingley 2022, s. 173–185.

⁶ P. Koryś, M. Tymński, *The Rise and Decline of Polish Revisionist Marxist Economics: The Fates of Włodzimierz Brus and the Faculty of Political Economy (University of Warsaw), 1953–1968*, „East European Politics and Societies” 2021, 37(1), s. 30–54.

⁷ Ibidem, s. 30.

⁸ K. Kwiatkowska-Moskalewicz, *Stygmata. Helena Wolińska i Włodzimierz Brus — biografia*, Warszawa 2026 (w druku).

wymagało zastosowania nowego podejścia badawczego. Bliska mi perspektywa „osobistego komunizmu”⁹ opiera się na analizie dokumentów prywatnych. Te ostatnie definiuję szeroko, włączając do obszaru pisarstwa autobiograficznego relacje spisane/nagrywane dla Wydziału Historii Partii przy KC PZPR, życiorysy tworzone na użytek partii oraz — w uzasadnionych przypadkach — ankiety personalne. Te bowiem, jak twierdzę, mimo narzuconej odgórnie formy, pozwalają ujawnić „moment autorefleksji podmiotu i proces konstruowania biografii przez jednostki”, czyli, innymi słowy, „różne strategie autobiograficzne piszącego” — zawierają zatem „współczynnik humanistyczny”¹⁰.

Jednak najważniejszymi elementami korpusu źródłowego pozostają dla mnie „klasyczne” dokumenty osobiste: przede wszystkim dziennik wojenny Włodzimierza Brusa pisany w latach 1941–1944 w Saratowie. Dokument ten został opublikowany w obszernych fragmentach przez Kartę¹¹. Dopełnieniem dziennika Brusa są jego wspomnienia napisane na początku lat dziewięćdziesiątych. Ukazały się najpierw po włosku, później po angielsku — a w 1993 r. również po polsku w czasopiśmie „Teoria Ekonomii”, jako artykuł pt. *Zmora reformowania socjalistycznego systemu ekonomicznego*¹².

Specyficznym rodzajem źródła „paraosobistego” jest nieopublikowany szkic biograficzny poświęcony Włodzimierzowi Brusowi, napisany przez ekonomistę i historyka Tadeusza Kowalika (1926–2012) maszynopis, który został zdeponowany w Archiwum Polskiej Akademii Nauk¹³. Kowalik był nie tylko współpracownikiem Brusa, ale również jego przyjacielem — o czym świadczy chociażby ich bogata korespondencja po emigracji Brusa do Wielkiej Brytanii w 1972 r. Według relacji żony Kowalika Ireny szkic biograficzny został napisany na podstawie wieloletnich prywatnych rozmów z Brussem i przy jego pełnej aprobacie¹⁴.

⁹ Przyjmując określenie zastosowane przez dra Łukasza Bertrama. Ujęcie badawcze „osobistego komunizmu” zostało omówione m. in. podczas XXIII Kongresu Nauk Historycznych w Poznaniu (2022) Personal Communisms: Individual Subjectivity and Agency within the Party-State Structures of the Post-war East and Central Europe — XXIII KONGRES, <https://ichs2020poznan.pl/en/session/personal-communisms-individual-subjectivity-and-agency-within-the-party-state-structures-of-the-post-war-east-and-central-europe/> [dostęp: 30.09.2025].

¹⁰ J. Leociak, *Literatura dokumentu osobistego jako źródło badań nad zagładą Żydów*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, s. 11.

¹¹ Kopia wojennego dziennika Beniamina Zylberberga (od 1947 r. Włodzimierza Brusa), pisanego w latach 1941–1944 w Saratowie udostępniona przez córkę Janinę Nadaner jest w posiadaniu autorki. Jednak użyte w artykule cytaty pochodzą z opublikowanego źródła: W. Brus, „Rozmowa w pustce” z posłowiec córki autora — *Heleny Róży Brus*, „Karta” 2023, nr 117, s. 87–115.

¹² W. Brus, *Zmora reformowania socjalistycznego systemu ekonomicznego*, tłum. M. Jodko, „Teoria Ekonomii” 1990, nr 4, s. 12–53.

¹³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk [APAN], Materiały prof. T. Kowalika, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą a polityką. Ekonomia polityczna Włodzimierza Brusa. Szkic biograficzny*, nd, bn.

¹⁴ Rozmowa autorki artykułu z Ireną Kowalik, Warszawa, 23.01.2019.

Od października 1939 r. do czerwca 1941 r. Brus przebywał w zajęтым przez Armię Czerwoną Lwowie, dokąd uciekł z okupowanej przez Niemców Warszawy. W styczniu 1940 r. rozpoczął tam studia w Instytucie Handlu Radzieckiego. Brus jeszcze w międzywojennej Warszawie zaangażował się w ruch komunistyczny — działał w luźno powiązanim z Komunistyczną Partią Polski gimnazjalnym Rewolucyjnym Związku Niezamożnej Młodzieży Szkolnej, nie będąc jednak jego formalnym członkiem. We Lwowie w 1941 r. wstąpił do Komsomołu.

Okres saratowski 1941–1944 jako permanentny dysonans poznawczy

Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej Brus został ewakuowany w głąb kraju i w październiku 1941 r. znalazł się w Saratowie. Studiował ekonomię w Instytucie Planowania, a w 1943 r. rozpoczął aspiranturę (studia doktoranckie) na ewakuowanym Uniwersytecie Leningradzkim¹⁵. W ramach zajęć przeczytał m.in. *Kapitał* Karola Marksa (zachował się zapisany cyrylicą zeszyt, w którym sporządzał notatki z lektury trzeciego tomu). Prowadzony w tym czasie dziennik jest interesującym zapisem rodzącej się fascynacji teoretycznymi aspektami centralnego planowania:

Na wykładzie planowania gospodarki narodowej [...] moje zamiłowanie do ekonomiki i planowania wyraziło się z niesłychaną siłą. [...] Jak w olśnieniu pojawiła się przede mną cała potęga rozumu, kierującego najbardziej, zdaje się, dotąd żywiołową sferą działalności ludzkiej. A po chwili oczywiście przyszedł ciąg dalszy, stare marzenie o połączeniu przyjemnego z pożytecznym: socjalizm i planowanie w Polsce.¹⁶

Jako wojenny uchodźca w ZSRR Brus otrzymał możliwość kariery akademickiej, która w jego ojczystym państwie — sanacyjnej Polsce drugiej połowy lat 30. — była *de facto* zablokowana ze względu na oddolne i odgórne praktyki antysemityczne (z powodu tych pierwszych musiał opuścić miejskie gimnazjum i przenieść się do żydowskiej szkoły średniej, z powodu *numerus clausus* w 1938 r. nie dostał się na SGH, studiował na prywatnej Wszechnicy Polskiej). „Wojna oczyściła mi w pewnym sensie drogę do celu. Mam możliwość pracy w kierunku całkowicie zgodnym z moimi zamiłowaniem i to w instytucji naukowej, jednej z najlepszych w ZSRR. Moje perspektywy często mnie po prostu porywają”¹⁷ — pisał w dzienniku.

Doceniał wysoki poziom zajęć z ekonomii, ale przede wszystkim otwartość i pluralizm leningradzkich profesorów. Ci, korzystając z wojennego rozprężenia

¹⁵ O historii Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Leningradzkiego, także o saratowskim okresie: L. Śirokorad, *Predystoriâ i načal'nyj period stanovleniâ Èkonomičeskogo fakul'teta SPBGU*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Èkonomika” 2010, nr 4, s. 3–11.

¹⁶ W. Brus, „Rozmowa”, s. 94.

¹⁷ *Ibidem*, s. 102.

ideologicznego, mówili studentom o klasykach ekonomii kapitalistycznej, a nawet o zwalczanych w ZSRR „rewizjonistach” — jak Rudolf Hilferding i Róża Luksemburg. „To właśnie wtedy uświadomiłem sobie relatywny liberalizm intelektualny, który na krótko pojawił się w Związku Sowieckim podczas wojny”¹⁸ — ocenił Brus po latach. Na seminariach dyskutowano o socjalizmie rynkowym, „którego, rzecz jasna, nikt nie śmiał nazywać w ten sposób”¹⁹.

W Saratowie, na Uniwersytecie Leningradzkim Brus po raz pierwszy usłyszał o koncepcjach łączenia centralnego planowania z autonomią przedsiębiorstw. To temat, który zgłębiał potem przez większość zawodowego życia. Nad Wołgą dwudziestodwulatek określił kierunek swoich badań w dyscyplinie ekonomia i tym samym wkroczył na drogę, która zaprowadziła go m.in. do reformującej się Chińskiej Republiki Ludowej pod koniec lat siedemdziesiątych²⁰. We wspomnieniach wyrażał wdzięczność dla leningradzkich profesorów, zwłaszcza, że część z nich za swoją liberalną postawę badawczą zapłaciła najwyższą cenę: podczas kolejnej fali stalinowskich czystek w latach 1949–1950 oskarżono ich o zdradę ojczyzny i rozstrzelano²¹, o czym Brus dowiedział się dopiero w drugiej połowie lat pięćdziesiątych.

Różnica między teorią radzieckiego planowania, a praktyką radzieckich przedsiębiorstw wywoływała u młodego ekonomisty dysonans, o którym wielokrotnie wspominał emocjonalnie na łamach dziennika. Jeszcze w 1943 r. Brus został naczelnikiem Wydziału Planowego Fabryki Rękawiczek w Saratowie. Tam poznawał zasady działania radzieckiej gospodarki z perspektywy kadry kierowniczej przedsiębiorstwa. Pisał: „Oddział Planowy jest mózgiem przedsiębiorstwa, wszystkie nici zbierają się na moim stole. (...) Najważniejsze jest osiągnięcie założonych wyników”²².

Jego przedsiębiorstwo produkowało trzypalcowe rękawiczki, ułatwiające strzelanie zimą. Fabryka została odznaczona Czerwonym Sztandarem za wzorowe wypełnienie planu. Brus narzekał jednak, że kierownictwu fabryki nie zależało na wykonaniu planu, podobnie zresztą jak załodze. „W fabryce nauczyłem się

¹⁸ W. Brus, *Zmora*, s. 14.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ O udziale Włodzimierza Brusa w reformowaniu chińskiej gospodarki przełomu lat 70. i 80. czytaj w: J. Gewirtz, *Unlikely Partners. Chinese Reformers, Western Economists and the Making of Global China*, Cambridge 2017.

²¹ W 1950 r. rozstrzelano między innymi dziekana ekonomii politycznej Uniwersytetu w Leningradzie Aleksandra Wozniesińskiego, który organizował ewakuację do Saratowa. D. Mel'nik, *«Leningradskoe delo» i sovetskaâ politëkonomiâ*, „Rossiâ i sovremennyy mir” 2014, nr 85, s. 202–215. O „sprawie leningradzkiej” i czystce na Uniwersytecie Leningradzkim czytaj m.in.: A. Free, *History and Terror: Post-War Leningrad (1945–1953) in Memoirs and Diaries*, Davis 2019; A. Amosova, *Osnovnye tendencii i podhody k izučeniû «leningradskogo dela» v angloâzyčnoj istoriografii*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriiâ” 2013, nr 4, s. 26–33.

²² W. Brus, *Rozmowa*, s. 99.

wiele. W negatywnym sensie. Realia centralnego planowania okazały się dalekie od teoretycznych założeń, które poznawałem na studiach. Mikroekonomia radzieckiego przemysłu była przerażająca”²³ — ocenił.

W dzienniku przeciwstawiał rewolucyjne lata dwudzieste społecznemu marazmowi, który ogarnął Rosję Radziecką w roku 1941, a także Lenina Stalinowi. Brusa niepokoiła wielkoruska narracja patriotyczna, którą coraz wyraźniej można było usłyszeć w wojennych przemówieniach Stalina — podkreślał jej całkowitą sprzeczność z marksizmem. Nowa radziecka polityka symboliczna przekładała się na realne życie, także w saratowskiej fabryce, gdzie pracował. W 1943 r. wymieniono mundury wojskowe — Brus ironizował, że zrobiono to w „carskim” stylu. Jego fabryka zamiast niezbędnych na froncie rękawiczek miała odtąd produkować ozdobne naramienniki dla wyższych rangą wojskowych. Naramienniki, zlikwidowane po rewolucji październikowej, teraz wracały, co Brus uważał za propagandowy absurd i co zapamiętał na całe życie. Karol Modzelewski²⁴ i wielu innych powojennych znajomych przywoływało ironiczną opowieść Brusa o zmianie linii produkcyjnej na imperialistyczną.

Wielkomocarstwowego zwrotu pierwszego robotniczego państwa Brus wyraźnie nie akceptował, o czym pisał dużo i emocjonalnie. Wprowadzane zmiany były bowiem sprzeczne ze wszystkim, w co wierzył i co przyciągnęło go do ruchu komunistycznego. W międzywojennej Warszawie idealizował ZSRR jako forpoczta rewolucji światowej. Tymczasem Stalin zamiast światowej rewolucji budował radziecką państwowość. Niemniej jednak wojenny uchodźca z zajętej przez Niemców Polski wciąż doceniał potęgę gospodarki ZSRR i widział w niej dowód na siłę socjalizmu i nadzieję na zwycięstwo nad faszyzmem.

Ta istotowa niekoherentność, permanentna zmienność ocen radzieckiej rzeczywistości charakteryzuje treść omawianego dziennika, odzwierciedlając trudność w interpretacji wojennej rzeczywistości ZSRR — zarówno polityczno-społecznej, jak i gospodarczej. Brus doceniał to, że zbudowane w latach trzydziestych fabryki tak sprawnie i szybko przestawiły się na produkcję dla armii, a także to, że w trudnych warunkach wojennej zimy — w momencie, gdy stare gazociągi zostały zablokowane przez Niemców — doprowadzono do Saratowa nowy gazociąg z właśnie odkrytych złóż. Ten niewiarygodny wysiłek wojenny wspominał także po latach. Skrajnie krytyczna ocena funkcjonowania radzieckich przedsiębiorstw, a jednocześnie podziw dla osiągnięć centralnie planowanej gospodarki, dzięki której udało się pokonać Niemców, „wymieszały się w moim umyśle, tworząc sprzeczny obraz. Ta dwoistość okazała się mieć długotrwały wpływ”²⁵ — wspominał w latach dziewięćdziesiątych.

²³ W. Brus, *Zmora*, s. 13.

²⁴ Rozmowa autorki artykułu z Karolem Modzelewskim, Warszawa, 11.10.2017.

²⁵ W. Brus, *Zmora*, s. 16.

Z poczuciem permanentnej ambiwalencji zarówno do realnego socjalizmu, jak i ZSRR Włodzimierz Brus wrócił do wyzwolonej Polski.

Polska — powojnie 1944–1947, praca w propagandzie wojskowej

Mimo wielokrotnych prób dostania się do I Dywizji kościuszkowskiej, Brus trafił do wojska dopiero w końcu 1944 r. Skierowano go na „front walki ideologicznej”. Przyjechał do wyzwolonego Lublina w drugiej połowie grudnia. Przydzielono go do Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego Wojska Polskiego. Został instruktorem Wydziału Propagandy i Agitacji. 15 stycznia 1945 r. złożył przysięgę wojskową. Jego głównym zadaniem było pisanie tekstów skierowanych do oficerów Wojska Polskiego, najczęściej na tematy ekonomiczne. Teksty te miały charakter agitacyjny.

Jego pierwszy podpisany imieniem i nazwiskiem (Beniamin Zylberberg) artykuł pt. *Nowe formy ustrojowe przemysłu polskiego* ukazał się w marcowym numerze „Pracy Polityczno-Wychowawczej w Wojsku”²⁶. Pisał w nim o zacołaniu gospodarczym przedwojennej Polski, bezlitosnej eksploatacji robotników, celowym zawyżaniu cen na artykuły przemysłowe i obniżaniu na produkty rolne, na czym korzystali właściciele fabryk, a tracili żyjący w nędzy chłopcy. Wszystko to razem — oceniał — osłabiało organizm państwowy w przededniu ataku hitlerowskich Niemiec. „Powrót do dawnych stosunków, czyli oddanie ogromnego majątku w ręce wielkich przedsiębiorców prywatnych, oznaczałoby głęboki regres. Kraj jest zniszczony i potrzebuje wszechstronnej odbudowy. Pozycje kluczowe — a więc koleje, banki i wielki przemysł — muszą przejść pod bezpośredni zarząd państwowy, jako własność całego społeczeństwa”²⁷.

Swoją pracę uważał za mało ciekawą. Starał się — bezskutecznie — o przeniesienie do Ministerstwa Przemysłu. 29 marca 1945 r. Zylberberga przyjęto do PPR²⁸. W kwietniu dostał awans na podporucznika. Został też „redaktorem tekstów aktualno-politycznych w oddziale Agitacji i Propagandy w Głównym Zarządzie Polityczno-Wychowawczym Wojska Polskiego”²⁹. W sierpniu został porucznikiem³⁰. Jako redaktor tekstów ekonomicznych Oddziału Propagandy i Agitacji GZPW pisał: „Czy wzrost siły gospodarczej państwa nie oznacza całkowitego wyparcia działalności przedsiębiorstw prywatnych? Na to pytanie trzeba odpo-

²⁶ B. Zylberberg, *Nowe formy ustrojowe przemysłu polskiego*, Praca Polityczno-Wychowawczej w Wojsku, marzec 1945, s. 10–13.

²⁷ Ibidem, s. 5..

²⁸ Archiwum Akt Nowych [AAN], Centralna Kartoteka KC PZPR, CK XX/9511, Teczka osobowa: Włodzimierz Brus-Beniamin Zylberberg, k. 5.

²⁹ Centralne Archiwum Wojskowe [CAW], Teczki akt personalnych [TAP], 115/91/74, Brus Włodzimierz, k. 7.

³⁰ Ibidem.

wiedzieć jasno i wyraźnie: nie! [...] — zapewniał na łamach „Pracy Polityczno-Wychowawczej w Wojsku”, pisma GZPW WP. — Istnieje tylko jedna granica działalności prywatnej przedsiębiorcy: dobro powszechne³¹.

W podwójnym majowo-czerwcowe wydaniu „Pracy Polityczno-Wychowawczej w Wojsku” obok zwyczajowego artykułu porucznika Beniamina Zylberberga ukazał się debiut porucznika Włodzimierza Brusa³². Ten „stan podwójności” utrzymał się przez kilka numerów pisma: Zylberberg i Brus współlistnieli w druku, dzieląc się artykułami po równo. Nr 7–8 z 1945 r.: Brus, *Zwycięstwo demokracji — zwycięstwem Polski (na marginesie konferencji poczdamskiej i wyborów angielskich)*; Zylberberg, *Podstawy prawdziwej suwerenności*³³. Nr 9–10 z 1945 r.: Brus, *O czym nie wolno nam zapominać*; Zylberberg: *Nowe granice Polski*³⁴. Nr 11 z 1945 r.: Brus, *Zaprzepaszczone szansa (na marginesie rocznicy powstania Lubelskiego Rządu Ludowego w 1918)* i *Nie powtórzy się!*; Zylberberg, *Oblicze polityczne powojennej Europy* i *W dzień święta państwowego ZSRR*³⁵. Jednak od grudnia 1945 r. Brus coraz częściej wypierał w druku Zylberberga, by w marcu 1946 r. zastąpić go całkowicie.

Oficjalnie Beniamin Zylberberg został Włodzimierzem Brussem 23 października 1946 r. „Zezwolenia na zmianę nazwiska rodzowego i imienia” udzielił mu szef Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego WP. Major³⁶ Brus dostał nową oficjalną tożsamość. Jesienią 1944 r., będąc jeszcze w Moskwie, deklarował narodowość żydowską. Po powrocie do kraju — konsekwentnie polską³⁷.

Bronisław Ustański zwany „Brusem”, młody lekarz i społecznik, był bohaterem powieści Stefan Żeromski pt. *Nawracanie Judasza*³⁸. Nowe imię Beniamin Zylberberg wybrał z kolei na cześć Lenina. „W ten sposób Lenin i Żeromski wskazani zostali jako ideowi antenaci Włodzimierza Brusa — napisał Tadeusz Kowalik. — Do tych dwóch nazwisk mogliby się odwołać z równym powodzeniem

³¹ B. Zylberberg, *Państwo a inicjatywa prywatna*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, maj–czerwiec 1945 r., nr 5–6, s. 16, 18.

³² W. Brus, *Zagadnienia gospodarcze doby obecnej*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, maj–czerwiec 1945 r., nr 5–6, s. 13–15.

³³ W. Brus: *Zwycięstwo demokracji — zwycięstwem Polski (na marginesie konferencji poczdamskiej i wyborów angielskich)*, B. Zylberberg: *Podstawy prawdziwej suwerenności*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, lipiec–sierpień 1945 r., nr 7–8, s. 8–12; 12–15.

³⁴ W. Brus, *O czym nie wolno nam zapominać*, B. Zylberberg: *Nowe granice Polski*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, wrzesień–październik 1945, nr 9–10, s. 10–14; 14–18.

³⁵ W. Brus, *Zaprzepaszczone szansa (na marginesie rocznicy powstania Lubelskiego Rządu Ludowego w 1918)*, W. Brus., *Nie powtórzy się!*, B. Zylberberg, *Oblicze polityczne powojennej Europy*, B. Zylberberg, *W dzień święta państwowego ZSRR*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, listopad 1945 r., nr 11, s. 9–13; 13–16; 21–23; 29–30.

³⁶ W październiku 1945 r. awansował na kapitana, w grudniu — na majora. CAW, TAP, 115/91/74, k. 7.

³⁷ AAN, CK XX 9511, Ankieta. 18.11.1944, k. 18.

³⁸ S. Żeromski, *Nawracanie Judasza*, Warszawa 1916.

dość liczni socjalistyczni Kolumbowie z pokolenia Brusa. Na progu odradzającej się Rzeczypospolitej imię Lenina narzucało się atrakcyjnością symbolu łączącego heroizm rewolucyjnej przeszłości i optymizm tworzenia nowego ładu. A w roku 1945 wiele wskazywało na to, że nadchodzi epoka trzeciego oświecenia, w poprawionej, socjalistycznej wersji³⁹.

Wyeksponowanym przez Kowalika motywom idealistycznym towarzyszył wymiar czysto pragmatyczny — władze oferowały zaangażowanym we wdrażanie nowego ustroju błyskawiczny awans zawodowy. W przypadku Brusa ten ostatni przejawiał się zarówno w coraz wyższych stopniach wojskowych (mimo braku doświadczenia polowego) i w pełnionych funkcjach, jak i w dobrach materialnych — choćby w atrakcyjnych warunkach mieszkaniowych. Ceną za awans był wymóg posłuszeństwa przełożonym i partii, a także wyzbycie się — przynajmniej publicznie — ambiwalencji wobec nowego ustroju.

W czasie referendum ludowego w czerwcu 1946 r. Brus był szefem Wydziału Redakcyjno-Wydawniczego Oddziału Propagandy i Agitacji GZPW (awans otrzymał wiosną)⁴⁰. Po latach przyznał, że był świadomy swojej roli w politycznej manipulacji: „Mundur działał skuteczniej niż propagandzista w cywilnym ubraniu”⁴¹. Musiał też być świadomy dokonanego fałszerstwa wyników⁴².

Brał też udział w kampanii do w wyznaczonych na styczeń 1947 r. wyborów parlamentarnych. Kiedy w grudniu 1946 r. Gomułka na posiedzeniu KC PPR zaatakował PSL, Brus, który był świadkiem tego przemówienia, był „zdziwiony gwałtownością ataku”⁴³. „To było szerzenie całej tej propagandy w sensie dosłownym. Jednocześnie pod pretekstem zapobiegania zastraszaniu przez wrogie siły, terroryzowano ludność, zwłaszcza aktywnych zwolenników PSL”⁴⁴ — ocenił w 1987 r. w brytyjsko-amerykańskim dokumencie o powojennej Polsce. Jednak czterdzieści lat wcześniej dołożył się do „całej tej propagandy” serią politycznych publikacji wydawanych przez GZPW i artykułów prasowych. Krytykował w nich porządki społeczne w II RP, a zwłaszcza sanację. Wyjaśniał, „dlaczego Związek Radziecki zawarł z Niemcami pakt o nieagresji 23 sierpnia

³⁹ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁴⁰ CAW, TAP, 115/91/75, Akta personalne: Brus Włodzimierz, k. 8.

⁴¹ A. Applebaum, *Za żelazną kurtyną. Ujarzmienie Europy Wschodniej 1944–1956*, Warszawa 2013 (ebook).

⁴² Choć referendum zakończyło się zwycięstwem komunistów — „3 x tak” odpowiedzieć miało aż 68 procent głosujących — wysokie wyniki były efektem „cudu na urną”. Zob. *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, wybór J. Wrona, Warszawa 1999; A. Paczkowski, *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Próba wstępnego bilansu*, [w:] *Referendum z 30 czerwca 1946 r.*, „Dokumenty do dziejów PRL”, z. 4, Warszawa 1993.

⁴³ A. Applebaum, *Za żelazną*.

⁴⁴ Cytat wypowiedzi Włodzimierza Brusa za: *The Struggles for Poland* (odcinek *Bright Days of Tomorrow*), reż. M. Smith, 1987. Za możliwość obejrzenia kopii podziękowania dla Muzeum Historii Polski.

1939 r.”⁴⁵ Używał agitacyjnego, nawet agresywnego języka. Uderzał w PSL — pozornie w to przedwojenne, lecz oczywiste było, że ostrze krytyki skierowane jest w zwolenników Stanisława Mikołajczyka.

W maju 1947 r. został redaktorem naczelnym nowo powstałego miesięcznika „Nasza Myśl”, adresowanego do wyższej kadry wojskowej⁴⁶. „Oficer musi płynąć głównym nurtem polityki słusznej dla państwa i narodu, zdecydowanie i bez kompromisów”⁴⁷ — brzmiało motto nowego wydawnictwa. Czasopismo było ilustrowane, z analitycznymi, a nie tylko propagandowymi artykułami. W redakcji pracował major Bronisław Baczko, major Zbigniew Safjan, pułkownik Leon Grosfeld, podpułkownik Ignacy Blum⁴⁸. Artykuły publikował tu ekonomista Bronisław Minc, brat Hilarego, ministra przemysłu i handlu. Redakcja — podobnie jak inne wojskowe wydawnictwa — mieściła się na Królewskiej 2, w słynnym „domu bez kantów”, który szczęśliwie przetrwał wojnę. Zbudowany w latach trzydziestych w samym sercu Warszawy, był prestiżowym adresem z mieszkaniami dla sanacyjnych oficerów. W 1945 r. przejęło go Ludowe Wojsko Polskie. Tu przeprowadził się także Brus z rodziną. „Tylko gospodarka planowa stwarza warunki do rzeczywistego zaspokojenia potrzeb społeczeństwa i nieskrępowanego rozwoju gospodarczego”⁴⁹ — przekonywał w pierwszym numerze pisma. W drugim bezkrytycznie chwalił radziecką gospodarkę planową, której pełnoprawnymi współtwórcami są robotnicy.

A przecież wiedział z Saratowa, jak wyglądała samodzielność przedsiębiorstw w państwie Stalina. Czy było to zatem celowe propagandowe kłamstwo i cena, którą приходило zapłacić za przyznawane mu hojnie nagrody, ordery i inne przywileje związane z pracą dla wojska? Właśnie tak zazwyczaj w literaturze tłumaczy się motywacje osób zaangażowanych w budowę nowego ustroju. Motywy Brusa wydają się bardziej skomplikowane. Jego stosunek do radzieckiej rzeczywistości z lat 1939–1944 był niejednoznaczny, a często ze sobą sprzeczny. Pomstując (w wojennym dzienniku) na wypaczenia, zdawał sobie jednocześnie sprawę, że to dzięki centralnemu planowaniu i intensywnej industrializacji ZSRR — jeszcze niedawno zacofany — mógł pokonać III Rzeszę. Co więcej: wierzył, że aberracje systemu gospodarczego — jak oceniał, wynikające z wojny — zostaną złagodzone. Jeszcze w 1943 r. w jednym z najważniejszych radzieckich czasopism „Pod Sztandarem Marksizmu” ukazał się artykuł *O niektórych problemach*

⁴⁵ W. Brus, *ZSRR a wojna polsko-niemiecka w 1939 roku*, Łódź 1946, s. 3.

⁴⁶ *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, cz. 2, red. Aleksander Kochański przy współudziale Elżbiety Ciborskiej, Aleksandra Merkera i Grzegorza Sołtysiaka, Warszawa 2022, s. 1148.

⁴⁷ I. Blum, *Rola partii w organizacji i kształtowaniu ludowego charakteru Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, nr 22, s. 55.

⁴⁸ G. Bołcun, *Wojsko i obronność w pracach Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1947–1952*, Warszawa 2006.

⁴⁹ W. Brus, *Gospodarka planowa*, „Nasza Myśl”, maj 1947, nr 1, s. 4.

nauczania ekonomii politycznej (niepodpisany, ale wedle powszechnej opinii autorstwa samego Stalina). Tekst zapowiadał szersze stosowanie instrumentów typu rynkowego w zarządzaniu gospodarką socjalistyczną. „Koncepcja połączenia centralnego planowania z większą autonomią przedsiębiorstw za pomocą stonków pieniężno-towarowych unosiła się w powietrzu”⁵⁰ — wspominał Brus. A zatem w „Naszej Myśli” pisał nie o tym, jak było i jest, lecz jak powinno być i — w co najwyraźniej wierzył — będzie.

W „Naszej Myśli” Brus pracował zaledwie cztery miesiące. Przeszedł do „Nowych Dróg”. Był to znaczący awans. Przeniesienie „towarzysza Brusa” do strategicznie ważnej redakcji zatwierdziło Biuro Polityczne PPR już 3 maja 1947 r. Dwudziestosześcioletni Brus znalazł się na pierwszej linii ówczesnego frontu ideologicznego. „Nowe Drogi” według zamysłu twórców miały być ambitnym pismem teoretyczno-politycznym głoszącym „odejście od tradycyjnej ideologii komunistycznej”⁵¹. Dwustu-, a nawet trzystustronicowe czasopismo społeczno-polityczne było oficjalnym organem prasowym KC PPR. Publikowali tu: Władysław Gomułka, Bolesław Bierut, Hilary Minc, Jakub Berman, Roman Zambrowski, Marian Spychalski, Zenon Kliszko, cała partyjna wierchuszka, a nawet — w przedruku i przekładzie — Józef Stalin.

„NOWE DROGI — BO NOWĄ JEST NASZA RZECZYWISTOŚĆ I NOWE SĄ DROGI, KTÓRYMI KROCZYMY KU SOCJALIZMOWI” — wyjaśniono tytuł pisma wielkimi literami w kolektywnym wstępniku do pierwszego numeru w styczniu 1947 r. „WZNIOSŁA JEST IDEA MARKSISTOWSKA — IDEA WYZWOLENIA CZŁOWIEKA Z PĘT WYZYSKU, PONIŻENIA I CIEMNOTY. TYLKO PRACĄ ZBIOROWĄ MOŻEMY WYKUĆ POLSKĄ MYŚL MARKSISTOWSKĄ. DO NIEJ WZYWAMY WSZYSTKICH TOWARZYSZY, WSZYSTKICH BOJOWNIKÓW O POLSKĘ DEMOKRACJI LUDOWEJ”⁵².

Brus znalazł tam to, o czym marzył na kartach wojennego dziennika: poczucie sprawczości i współuczestnictwa w tworzeniu podstaw ustrojowych swojego państwa. Stał się częścią formowanej właśnie „nowej generacji inteligencji”⁵³. Redaktorem naczelnym „Nowych Dróg” był sześćdziesięciosiedmioletni Franciszek Fiedler⁵⁴, uczestnik rewolucji 1905–1907, członek SDKPiL, który wojnę przeżył we Francji, gdzie działał w ruchu oporu. Wrócił do Polski zaraz po ustaniu walk. Brus wspominał go tak:

⁵⁰ W. Brus, *Zmora*, s. 15.

⁵¹ W. Brus, *Zmora*, s. 17.

⁵² *Słowo wstępne*, „Nowe Drogi”, 1947, nr 1, s. 3.

⁵³ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁵⁴ Do 1926 r. Fiedler działał pod pierwotnym imieniem i nazwiskiem Efroim Truskier. A. Friszke, *Czekanie na rewolucję. Komuniści w II RP 1921–1926*, Warszawa 2023 (ebook). A. Friszke., *Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920*, Warszawa 2020.

Jeden z niewielu ocalałych przywódców tej generacji, która aktywnie uczestniczyła w wielkich ruchach społecznych, jakie rozlały się po Europie po pierwszej wojnie światowej. Uczestnik namiętnych polemik z lat 20. o charakterze rewolucji rosyjskiej, tempie i sposobach budownictwa socjalistycznego w Związku Radzieckim, perspektywach rewolucji europejskiej. (...) Pod wieloma względami pierwsze lata po drugiej wojnie światowej wysunęły analogiczny krąg zagadnień. Nic dziwnego, że Fiedler przeżywał jak gdyby drugą młodość⁵⁵.

Dla Brusa Fiedler miał być „pierwszym prawdziwym nauczycielem”⁵⁶. Jednak mimo pozornej swobody prowadzonych dyskusji z młodymi kolegami z redakcji „Nowych Dróg”, Fiedler nie wspominał — z czego „uczeń” zdał sobie sprawę dopiero po latach — o sprawach kluczowych: rozwiązaniu KPP i fizycznym wyeliminowaniu przez Stalina najważniejszych polskich przedwojennych komunistów. Brus wspominał:

Jak przytłaczająca większość komunistów Fiedler ukrywał wątpliwości czy zastrzeżenia w najgłębszych skrytkach swej pamięci. Istnienie rozległej strefy milczenia w rozmowach z uczniami o przeszłości zawierało w sobie niebezpieczeństwo przyszłej zgody na zło pleniące się we własnych szeregach⁵⁷.

Brus zadebiutował w numerze lipcowym z 1947 r. — nie pod pełnym nazwiskiem, lecz inicjałami. Tekst pt. *Bezdroża partii Schumachera* był krytyką Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, która według autora „otwarcie zerwała z marksizmem” i stanowiła „realne niebezpieczeństwo dla klasy robotniczej”⁵⁸. W styczniowym numerze z 1948 r. W.B. chwalił grudniowe zniesienie systemu kartkowego i reformę pieniężną w ZSRR. Była to wymiana starych rubli na nowe w skrajnie niekorzystnej dla ludności proporcji 10:1. „Ten punkt dekretu uderzył jednak przede wszystkim w elementy spekulacyjne, w wojennych «milionerów»” — argumentował. „Związek Radziecki, jako pierwsze z europejskich państw wojujących, wkroczył na drogę zupełnej stabilizacji życia gospodarczego i wydatnej poprawy sytuacji materialnej szerokich rzesz ludności. To jeszcze jeden dowód siły i prężności radzieckiego ustroju ekonomicznego”⁵⁹. W listopadzie obszerny tekst Brusa, pierwszy raz pod nazwiskiem, otworzył dział *Problemy i idee*. Artykuł zatytułowany *Stalin w aparacie państwowym w okresie budownictwa socjalizmu* był szesnastostronicowym panegirycznym o szesnastu tomach *Dzieł* Stalina. „Co to znaczy zdobycie władzy?”⁶⁰ — pytał autor. I odpowiadał, parafrazując słowa Stalina z trzeciego tomu:

⁵⁵ W. Brus, *Zmora*, s. 18.

⁵⁶ *Ibidem*

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ W.B., *Bezdroża partii Schumachera*, „Nowe Drogi”, lipiec 1947 r., nr 4, s. 15–21.

⁵⁹ W.B., *Zniesienie systemu kartkowego i reforma pieniężna w ZSRR*, „Nowe Drogi”, styczeń 1948 r., nr 7, s. 23–24.

⁶⁰ W. Brus, *Stalin o aparacie państwowym w okresie budownictwa socjalizmu*, „Nowe Drogi”, listopad—grudzień 1948 r., nr 12, s. 45.

Nie socjaldemokratyczne, urojone wzrastanie w socjalizm, przy zachowaniu starej burżuazyjnej maszyny państwowej — lecz pełne i ostateczne złamanie tej maszyny, zbudowanie całkowicie nowego aparatu państwowego. To nowe państwo jest najważniejszym, najsilniejszym orężem klasy robotniczej. Wzmocnienie partyjnego kierownictwa jest jednym z zasadniczych elementów usprawnienia pracy aparatu państwowego (...). Jak każde państwo, także państwo dyktatury proletariatu jest aparatem przemocy. Państwo jest maszyną w rękę klasy panującej, służącą do dławienia oporu jej przeciwników klasowych. Ale jest istotna różnica. Wszystkie państwa klasowe, jakie dotychczas istniały, były dyktaturą wyzyskującej mniejszości nad wyzyskiwaną większością, gdy tymczasem dyktatura proletariatu jest dyktaturą wyzyskiwanej większości nad wyzyskującą mniejszością⁶¹.

Podczas pobytu w ZSRR Brus słyszał o tragicznych skutkach stalinowskiej dyktatury: wielkim głodzie i wielkim terrorze. Być może mgliście, bez konkretów, ale przecież już wtedy musiał zdawać sobie sprawę, że z rozkazu Stalina ludzie masowo znikali. „Związek Radziecki stał się żywym symbolem i wzorem najgłębszej więzi aparatu państwowego z masami”⁶² — pisał tymczasem Brus zaledwie kilka lat później w „Nowych Drogach”. W wojennym dzienniku oskarżał Stalina o zdradę lenińskich ideałów i powrót do wielkorosyjskiego imperializmu. W listopadzie 1948 r. cytował go bez zastrzeżeń jako najwyższy autorytet. Ostatni akapit omawianego artykułu Brus poświęcił Polsce: „Idziemy naprzód w procesie ostrej walki klasowej. Działa Stalina uzbrajają nas do tej walki w potężny oręż ideologiczny”⁶³. To był najbardziej stalinowski tekst w dotychczasowej karierze Włodzimierza Brusa. I najbardziej koniunkturalny. O ile w żarliwych krytykach przedwojennych porządków, a nawet tych odnoszących się *de facto* do aktualnych walk politycznych był, jak się wydaje, zgodny sam ze sobą, o tyle opiewanie Stalina szło w wyraźnej kontrze do tego, co pisał — myślał — prywatnie. To nie był ostatni kompromis, na który poszedł Włodzimierz Brus, brnąc w polityczne uwikłanie.

Zmieniał się nie tylko język publikowanych w „Nowych Drogach” artykułów, ale też przede wszystkim kurs partii komunistycznej. Po styczniowych wyborach parlamentarnych w 1947 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej z premierem Osóbką-Morawskim podał się do dymisji.

Stalinizacja Polski 1948–1953 — od „Nowych Dróg” do reformowania uczelni

W lutym 1947 r. na czele nowego rządu stanął socjalista Józef Cyrankiewicz. Ogłoszona w tym czasie amnestia doprowadziła do samoujawnienia się ponad

⁶¹ Ibidem

⁶² Ibidem

⁶³ Ibidem.

pięćdziesięciu tysięcy żołnierzy podziemia. Komuniści przejmowali pełną kontrolę nad państwem. Jednym z najważniejszych elementów konsolidacji systemu było przygotowywane zjednoczenie PPR i PPS.

Obie partie różniły się między innymi w spojrzeniu na gospodarkę. PPS chciała umocnienia i rozwoju spółdzielczości, rozbudowy przemysłu lekkiego i przetwórczego oraz szybkiej poprawy stopy życiowej społeczeństwa. Ekonomiści związani z PPR uznali, że to krótkowzroczne podejście. Argumentowali, że tylko przemysł ciężki i baza surowcowo-energetyczna mogą podnieść kraj z ruiny. W prasie toczyły się spory na temat granic poświęcenia obecnego pokolenia na rzecz przyszłych. W styczniu 1948 r. pierwszy wicepremier, a także minister przemysłu i handlu Hilary Minc zaatakował Centralny Urząd Planowania (CUP), którym kierował Czesław Bobrowski z PPS (to tu opracowano pierwszy polski plan gospodarczy, zwany trzyletnim: 1947–1949). Lista zarzutów była długa: nieprawidłowe metody obliczania dochodu narodowego, zmniejszanie inwestycji w przemyśle ciężkim, faworyzowanie sektora usług kosztem wielkiej produkcji przemysłowej, ignorowanie roli klasy robotniczej i mas chłopskich, kapitalistyczne, mgliste „przewidywanie” zamiast socjalistycznego, dopracowanego „planowania”⁶⁴. „Między kapitalizmem a socjalizmem nie ma drogi pośredniej!”⁶⁵ — przekonywał Hilary Minc, choć zaledwie dwa lata wcześniej sam zapewniał o polskiej „trzeciej drodze”. Odpowiedź PPS przygotował Oskar Lange, ekonomiczny autorytet lewicy, ceniony także na Zachodzie, lecz przez polskich komunistów traktowany z podejrzliwością. Lange uchodził za opanowanego, jednak agresywny ton peperowskich ekonomistów wzburzył i jego. „Można odnieść wrażenie, że chodzi tu o szukanie zaczepki, niż rzeczową dyskusję”⁶⁶ — spuentował.

W lutym zwołano dwudniowe spotkanie wokół CUP. „Debacie, której oficjalny temat brzmiał «Metody planowania w Polsce», organizatorzy nadali najwyższą rangę. Na konferencji zgromadzono czołowych działaczy politycznych i gospodarczych PPR i PPS, a jej przewodnictwo oddano premierowi Cyrankiewiczowi”⁶⁷. Dyskusji przysłuchiwał się Gomułka, wciąż jeszcze piastujący stanowisko pierwszego sekretarza PPR, a także Jakub Berman. Z ramienia PPR wystąpił między innymi Włodzimierz Brus. Zabrał głos jako trzeci, po Hilarym Mincu i przedstawicielu PPS. „To była zorganizowana i bojowa drużyna, brygada szturmowa”⁶⁸ — ocenił po latach Czesław Bobrowski, który był głównym obiektem ataku.

⁶⁴ H. Minc, *O właściwe metody planowania w Polsce*, „Nowe Drogi”, marzec 1948 r., nr 8; 25–30; C. Kozłowski, *Rok 1948*, Warszawa 1988.

⁶⁵ H. Minc, *Kilka uwag o zagadnieniu plac*, „Nowe Drogi”, styczeń 1948 r., nr 7, s. 15–24.

⁶⁶ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁶⁷ Ibidem

⁶⁸ Cz. Bobrowski, *Wspomnienia ze stulecia*, Lublin 1985, s. 120.

„Po raz pierwszy usłyszeliśmy wtedy, że współczesną naukę ekonomiczną trzeba nazywać «ekonomią burżuazyjną». Pierwszy raz także wyrwane z kontekstu cytaty z Marksa, Lenina i Stalina posłużyły jako magiczne zaklęcia dające zwycięstwo w polemice. Po raz pierwszy wreszcie zaczęto przytaczać przykład Związku Sowieckiego jako wzór, który ślepo trzeba naśladować”⁶⁹ — opisywał zaatakowany bezpośrednio przez Brusa profesor SGH i pracownik CUP Jan Drewnowski.

Niespełna dwudziestosiedmioletni Brus znalazł się wśród najważniejszych ekonomistów nowej Polski⁷⁰. Zaledwie dekadę wcześniej, będąc na pierwszym roku studiów w Wolnej Wszechnicy, niewiele zrozumiał z gościnnego wykładu Oskara Langego. Teraz mógł dyskutować z jego tezami jak równy z równym (sam Lange był akurat na sesji ONZ). Został „jednym z ideologów frontu ekonomicznego”⁷¹. Zaatakował „pozostałości ekonomii burżuazyjnej w Polsce”⁷², które uznał za przeżytek hamujący rozwój kraju. Nazywał je „wrogimi teoryjkami”⁷³. Nie słuchał bardziej doświadczonych ekonomistów, jak Edward Lipiński czy Adam Rapacki z PPS, którzy twierdzili, że stare rozwiązania mogą wzbogacić gospodarkę planową (ten pierwszy przestrzegał przed „wulgaryzacją” marksistowskich koncepcji na potrzeby bieżącej polityki; ten drugi porównywał zachodnią ekonomię do niemieckiego pistoletu, który w rękach esesmana służył do okrutnych mordów, ale przejęty przez partyzanta stawał się narzędziem walki o pokój i socjalizm⁷⁴). A przecież jeszcze podczas pobytu w Związku Radzieckim to właśnie gospodarka mieszana interesowała Brusa najbardziej — poszukiwał wtedy alternatywnych sposobów planowania, bo przeraziło go marnotrawstwo towarzyszące centralnie sterowanej produkcji⁷⁵. Co zatem sprawiło, że nagle tak zdecydowanie wystąpił przeciw tej idei?

Wiele negatywnych zjawisk tłumaczyłem sobie szczególnymi warunkami historycznymi Rosji zarówno przed, jak i po Rewolucji — mówił czterdzieści lat później Radosławowi Sikorskiemu. Wydawało mi się, że gospodarka centralnie

⁶⁹ J. Drewnowski, *Proces Centralnego Urzędu Planowania w 1948 roku. Relacja o początku stalinizmu w Polsce*, „Zeszyty Historyczne” 1974, t. 28, nr 244, s. 60–76.

⁷⁰ 16.08.1947 decyzją Ministerstwa Oświaty — podpisem zastępcy dyrektora departamentu Adama Uziembły — uznano „stopień ekonomisty-planownika” uzyskany przez Brusa 29.12.1942 w saratowskim Instytucie Planowania za równoważny ze stopniem magistra nauk ekonomicznych udzielanym przez polskie szkoły akademickie.

⁷¹ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ W. Brus, *O stanie nauk ekonomicznych w Polsce*, „Ekonomista” 1951, nr 1, s. 2–4; także: „Życie Gospodarcze” 1951, nr 1, s. 5–7.

⁷⁴ J. Drewnowski, *Proces Centralnego*, s. 62

⁷⁵ J. Toporowski, *Włodzimierz Brus. Economist Committed to Market Reforms and Democracy in Poland*, „The Guardian”, 13.11.2007, <https://www.theguardian.com/news/2007/nov/13/guardianobituaries.economics>, [dostęp: 20.08.2025].

planowana tego typu pozwoli stosunkowo szybko i skutecznie postawić niewykorzystane zasoby wytwórcze na służbę rozwoju ekonomicznego Polski⁷⁶.

W 1948 r. Brus został jednym z „czarnoksiężników postępu”⁷⁷. Komunistyczni krytycy przedwojennego kapitalizmu wierzyli, że tylko radykalnymi sposobami można odbudować niemal doszczętnie zniszczony po wojnie kraj. W imię postępu Brus i pozostali marksistowscy ekonomiści z PPR/PZPR, jak obrazowo określił Tadeusz Kowalik, „rozpętywali moce, które wylały się spod ich władzy”⁷⁸. Minister Hilary Minc obiecywał „rozwijać marksizm, szerzyć marksizm, szeroko przed marksizmem otworzyć drzwi rozmaitych instytucji, w których już dawno nie wietrzono, wpuścić marksizm na uniwersytety”⁷⁹. Marksizm zapowiadał wyzwolenie jednostki od ucisku i niesprawiedliwości. Po wojnie, po Zagładzie, a wcześniej po biedzie i dyskryminacji dwudziestolecia była to wizja nowego, lepszego świata, której trudno było się oprzeć. „Któż z socjalistów mógł przeciwstawić się zaleceniu, by przystąpić do twórczej pracy nad zastosowaniem marksizmu do polskich warunków?”⁸⁰ — pytał po latach retorycznie Kowalik w cytowanym szkicu biograficznym o Brusie.

Problem polegał na tym — punktował dalej Kowalik — że wiedzę o planowaniu gospodarczym czerpano z jednego źródła: radzieckiej literatury ekonomicznej. A ta w owym czasie była dogmatycznie stalinowska. W efekcie zwycięstwo ekonomii marksistowskiej okazało się zwycięstwem pyrrusowym. Było stoczeniem się nauki ekonomicznej do nizin błędów i wypaczeń, jak to określił Oskar Lange⁸¹.

Drewnowski był w swoich ocenach dużo bardziej krytyczny: „Marksizm w rozumieniu PPS był czymś zupełnie różnym od marksizmu PPR. System, który PPR wprowadzał wtedy do Polski, w istocie był przeciwieństwem wszystkiego, co Marks najwyżej cenił i co naprawdę głosił”⁸².

Dwudniową debatę cupowską nazwano później „pierwszym polowaniem na czarownicę”⁸³, wstępem, a nawet decydującym krokiem do stalinizacji Polski. Trudno powiedzieć, na ile Brus zdawał sobie sprawę z konsekwencji wydarzeń, w których tak aktywnie wziął udział⁸⁴. „Ci, których powołano jako ekspertów

⁷⁶ R. Sikorski, W. Brus, *O gospodarce Polski i bloku sowieckiego*, „Kultura” 1984, nr 5 (440), s. 23–31.

⁷⁷ Określenie T. Kowalika.

⁷⁸ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁷⁹ H. Minc, *O właściwe metody planowania w Polsce*, „Nowe Drogi”, marzec 1948 r., nr 8, s. 26.

⁸⁰ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁸¹ Tamże.

⁸² J. Drewnowski, *Proces centralnego*, s. 63.

⁸³ Cz. Bobrowski, *Wspomnienia*, s. 125.

⁸⁴ Oprócz coraz większego zaangażowania w teoretyczną ekonomię Brus na przełomie lat 40. i 50. publikował także propagandowo historyczne broszury i książki — i to nie tylko pod własnym nazwiskiem. W 1949 r. jako „Marian Staniewicz” wydał *Wrzesień 1939. Polityka ZSRR w przededniu i w początkowej fazie II wojny światowej* i w 1952 r. *Kłęsa wrześniowa na tle stosunków*

ekonomicznych, nigdy nie zostali poinformowani o rzeczywistym przedmiocie gry⁸⁵ — tłumaczył po latach. Wziął udział w brutalnej rozgrywce politycznej, której celem była likwidacja niezależności PPS. Lecz oprócz związanych z awansem osobistych korzyści, decydujący, jak się wydaje, był czynnik ideowy Włodzimierz Brus stanął przed niepowtarzalną szansą uczestniczenia w cywilizacyjnym skoku swojego państwa. Marzył o tym jeszcze jako chłopiec, przyglądając się skutkom wielkiego kryzysu lat trzydziestych. To była jego rewolucja.

W nowym, rozpisanym na lata 1950–1955 planie gospodarczym celem była gwałtowna industrializacja. Ta wymagała bezwzględnej centralizacji. Na miejsce CUP powołano Państwową Komisję Planowania Gospodarczego, „superurząd o niemal militarnej dyscyplinie”⁸⁶. Hilarego Minca zwano dyktatorem życia gospodarczego⁸⁷.

Przyjąłem z entuzjazmem program rozwoju sformułowany w planie 6-letnim, postrzegając go jako długo oczekiwaną drogę do przezwyciężenia gospodarczego i społecznego zacofania kraju — wspominał Brus. „Nie miałem również zastrzeżeń co do realizmu planu. Pozwoliłem się przekonać, że program rozwoju i system nakazowy były nierozłączne, szczególnie we wstępnym stadium. Nie uświadamiałem sobie wtedy, że bezwarunkowa akceptacja tej propozycji otwierała drogę dalszego wciągania, które wkrótce pograżyło mnie głęboko w czeluści stalinizmu”⁸⁸.

Najwyraźniej chciał wierzyć, że partyjni przywódcy, którzy tak jak on zdawali sobie sprawę z tego, co działo się w czasie radzieckiej kolektywizacji, wykorzystają „każdą okazję, aby wprowadzić socjalizm w Polsce w sposób mniej naśladowczy i brutalny”⁸⁹. To, co widział, czyli postępująca odbudowa Warszawy, sprawne włączenie Ziem Odzyskanych do państwowego systemu, windy awansu chłopów oraz rosnąca stopniowo legitymizacja społeczna nowej władzy — wszystko to kazało mu wierzyć, że lansowany przez Hilarego Minca plan gospodarczy przyniesie Polsce dynamiczny rozwój, niemożliwy do osiągnięcia w II RP.

Jednak w 1950 r. świat stanął na krawędzi nowej wojny światowej: USA i ZSRR *de facto* walczyły ze sobą w Korei. W efekcie zaostrzenia sytuacji międzynarodowej „dość realistyczne założenia”⁹⁰ polskiej sześciolatki zostały zmie-

międzynarodowych 1918–1939 — streścił w nich wszystko, co wcześniej na podobne tematy opublikował jako Włodzimierz Brus. Pisanie pod pseudonimem było częstą praktyką polskich komunistów, którzy w ten sposób wydłużali ławkę inteligentów zaangażowanych w budowę nowego porządku.

⁸⁵ W. Brus, *Zmora*, s. 18.

⁸⁶ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

⁸⁷ A. Burda, *Przymrozki i odwilże. Wspomnienia z lat 1945–1957*, Lublin 1987, s. 66.

⁸⁸ W. Brus, *Zmora*, s. 19.

⁸⁹ W. Brus, *Stalinism and the Peoples' Democracies*, [w:] *Stalinism. Essays in Historical Interpretations*, red. R.C. Tucker, London 1999, s. 239–256.

⁹⁰ APAN, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

nione „w kierunku budowy potencjału militarnego”⁹¹. Te zmiany trzymane były przez władze w ścisłej tajemnicy. Nawet zaufani marksistowscy ekonomiści, jak Brus, nie mieli do nich dostępu.

„Gospodarka nakazowa wymagała całkowitej kontroli politycznej oraz bezdyskusyjnej jedności ideologicznej z partią, jako jej strażnikiem. (...) Wydarzenia międzynarodowe były interpretowane przez Stalina jako paląca potrzeba zwierania szeregow w obliczu groźby ataku zachodnich imperialistów”⁹² — wspominał Brus.

Już nie poszukiwano nowych dróg. W krajach demokracji ludowej zaczęto forsować radziecki model rozwoju państwa. W drugiej połowie 1947 r. utworzono Kominform, czyli Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych. Zerwanie przez Kreml stosunków z jugosłowiańskim przywódcą Josipem Broz-em-Tito uruchomiło poszukiwania wewnętrznego wroga w obozie socjalistycznym. To doprowadziło do czystek w rządzących partiach. W tym w Polsce.

Od 1949 r. Brus oddał się karierze akademickiej. Odegrał kluczową rolę w transformacji Szkoły Głównej Handlowej w Szkołę Główną Planowania i Statystyki, a także reorganizacji szkolnictwa ekonomicznego, która oznaczała ukroczenie autonomii przez wzmocnienie kontroli władz nad życiem akademickim⁹³. Dwudziestoosmiolatek przebudowywał uczelnię, na którą w 1938 r. odmówiono mu wstępu z powodów antysemickich. Razem z Maksymilianem Pohorillem, który w 1946 r. razem z żoną Eugenią wrócił z ZSRR, otrzymali Katedrę Ekonomii Socjalizmu, choć nie mieli jeszcze stopnia doktora. O wadze tej nominacji świadczy fakt, że ekonomia, jako dyscyplina nauk społecznych, „stanowiła centralny element nowego paradygmatu edukacyjnego”⁹⁴. „Ekonomia należała do dyscyplin «frontowych» (...) Tak zacząłem nauczać najbardziej newralgicznego przedmiotu «Ekonomii politycznej socjalizmu», najpierw jako tak zwany «zastępca profesora»”⁹⁵ — wspominał Brus⁹⁶.

W 1950 r. został kierownikiem Zespołu Ekonomii Politycznej, składającego się z pięciu Zakładów Ekonomii Politycznej oraz Zakładu Gospodarki Planowej

⁹¹ W. Brus, *Stalinism*, s. 240

⁹² W. Brus, *Zmora*, s. 20.

⁹³ Więcej o powojennym podporządkowaniu uniwersytetów zob.: J. Connelly, *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956*, tłum. W. Rodkiewicz, Warszawa 2014.

⁹⁴ P. Koryś, M. Tymiński, *The Rise*, s. 33.

⁹⁵ W. Brus, *Zmora*, s. 20.

⁹⁶ „Zastępcą profesora” został jeszcze jako magister, 1.09.1949. Prowadził 2 godziny ćwiczeń i 6 godzin wykładów tygodniowo. Archiwum Szkoły Głównej Handlowej [ASGH], 235 — B/k, Tezka z-cy prof. mgr Brusa Włodzimierza 1949–1954, Ankieta, 1949, k. 10.

i Planowania Gospodarki Narodowej⁹⁷. W 1951 r. obronił doktorat⁹⁸. Promotorem jego pracy *Prawo wartości w gospodarce socjalistycznej i w warunkach okresu przejściowego*⁹⁹ był wywodzący się z PPS Edward Lipiński, redaktor naczelny najważniejszego branżowego pisma „*Ekonomista*” (ten sam badacz wypromował także Pohorillego)¹⁰⁰. W styczniu 1952 r. Brus został profesorem nadzwyczajnym¹⁰¹. Rok później powołano go do Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej dla Pracowników Nauki¹⁰².

Wielowymiarowa kariera naukowa, która obejmowała również pracę w kierowanym przez Adama Schaffa Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych (IKKN)¹⁰³, gdzie Brus kierował Wydziałem Ekonomicznym, a po reorganizacji instytutu w 1951 r. Katedrą Ekonomii Politycznej¹⁰⁴, miała swoją cenę: dyspozycyjność wobec władz partyjnych i państwowych.

W wydany w 1953 r. podręczniku *Zagadnienia budowy ekonomicznych podstaw socjalizmu* Brus z Pohorillem skrytykowali „polską drogę do socjalizmu” Władysława Gomułki (ten już od dwóch lat przebywał w przymusowym miejscu odosobnienia i nie było pewności co do jego dalszych losów). Opowiedzieli się za powszechną kolektywizacją. „W latach 1930–1934 ustrój kołchozowy odniósł ostateczne zwycięstwo na wsi radzieckiej” — napisali, choć podczas wojny obaj przekonali się, czym był radziecki system kołchozów i sowchozów. „Misja ekonomii politycznej polegała w tym czasie na dostarczaniu stwarzającego naukowe pozory usprawiedliwienia czy nawet gloryfikacji bieżącej polityki prowadzonej przez przywódców”¹⁰⁵ — ocenił Brus po latach. Była to, jak przyznawał, „ekono-

⁹⁷ D. Drabińska, *Szkoła Główna Planowania i Statystyki w latach forsowanych przeobrażeń społeczno-gospodarczych Polski 1949–1956*, rozprawa doktorska, RK 1473, Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej.

⁹⁸ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], K5.146, Włodzimierz Brus; zaświadczenie SGH z 20.11.1958, k. 11.

⁹⁹ Stuczternastostronicowa rozprawa została napisana wyraźnym pośpiechu. „Mimo że praca ma, moim zdaniem, pewne walory, to jednak zasadnicze rozumowania w niej zawarte są, w świetle dzieła Stalina *Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR*, niesłuszne” — wyjaśniał samokrytycznie Brus zaledwie rok później, próbując się dostosować do zmieniających się wymagań zaostrażającego się stalinizmu. W. Brus, *Prawo wartości w gospodarce socjalistycznej i w warunkach okresu przejściowego*, rozprawa doktorska, sygnatura RK 39, Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej. ASGH, 235- B/k, Autorecenzja niektórych prac, 12.11.1952, k. 18.

¹⁰⁰ A. Witczak- Haugstad, *A Discipline Divided*, s. 101.

¹⁰¹ *Zmiany personalne od 1 stycznia 1952*, „*Życie Nauki*” 1952, Warszawa, s. 5.

¹⁰² Archiwum domowe Janiny Nadaner, Decyzja podpisana przez wiceprezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza, 28.03.1953, bn.

¹⁰³ Instytucja powołana w 1950 r. przy Komitecie Centralnym KC PZPR, w 1954 r. przekształcona w Instytut Nauk Społecznych, a trzy lata później w Wyższą Szkołę Nauk Społecznych przy KC PZPR.

¹⁰⁴ B. Czarny, *Szkice*, s. 45.

¹⁰⁵ W. Brus, *Zmora*, s. 20.

nia dworska”. Uprawianie jej przynosiło awans i wzrost zawodowych wpływów, poczucie współuczestnictwa w reformowaniu państwa — była to jednak sprawczość pozorna i oznaczała całkowitą zależność polityczną.

Szczególnie poniżający dla dworaków był fakt, że gdy zostawali wzywani do dostarczenia naukowego usprawiedliwienia szczególnie niepopularnej, skomplikowanej decyzji władz, rzeczywiste cele tego posunięcia pozostawały najczęściej przed nimi ukryte, a czasami celowo wprowadzano ich w błąd¹⁰⁶ — wspominał Brus.

W grudniu 1952 r., „tuż przed Bożym Narodzeniem”, Włodzimierza Brusa razem z grupą partyjnych ekonomistów nieoczekiwanie wezwano do Komitetu Centralnego: „W związku ze zbyt forsowną industrializacją kierownictwo partii zdecydowało się na drastyczne podniesienie kontrolowanych przez państwo cen artykułów konsumpcyjnych, zwłaszcza żywności”¹⁰⁷ — pisał Brus. Sprowadzonej do KC grupie w ścisłej tajemnicy nakazano przygotować arsenał teoretycznych wyjaśnień usprawiedliwiających podwyżki. Przedstawiono im fałszywe dane, świadczące na korzyść forsowanej decyzji. Ponadto Brus został wytypowany do przeprowadzenia publicznego wykładu na temat nowej pracy Stalina *Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR*. Miał go wygłosić 3 stycznia 1953 r.

Ktoś w kierownictwie partyjnym potraktował to jako okazję do pogłębienia teoretycznego usprawiedliwienia „zmian w strukturze cen”. Postanowienia dekretu o cenach i dochodach zostały włączone do wykładu, z takim efektem — pogłębionym również przez nocną zamieć śnieżną, która przeszkodziła w dostawie porannych gazet — że większość audytorium dowiedziało się o całej sprawie ode mnie¹⁰⁸ — kontynuował wspomnienia.

Czy mógł odmówić udziału w zaplanowanym przez władze seansie? Czy dopuszczał możliwość protestu? Jego wspomnienia sugerują, że nie zakładał sprzeciwu — opisywał własną bezwolność i posłuszeństwo:

Piętno zwiastuna nieszczęścia było trudne do zniesienia, choć nie bez świadomości zasłużonej kary za dobrowolne uczestnictwo w akcie manipulacji. Okoliczność, że — na domiar wszystkiego — sam aktor jest bezwiednie manipulowany, nie daje wystarczających podstaw do rozgrzeszenia...¹⁰⁹.

Analogiczną dyspozycyjność wobec obranej przez władze partyjne linii na froncie filozofii wykazał także np. Bronisław Baczko, który w ramach zaanonsonowanej przez swojego zwierzchnika z IKKN, Adama Schaffa, walki z polskimi logiczami szkoły lwowsko-warszawskiej zaatakował Tadeusza Kotarbińskiego¹¹⁰.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 21.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ B. Baczko, *O poglądach filozoficznych i społeczno-politycznych Tadeusza Kotarbińskiego*, Warszawa 1951.

Toczący ideologiczną walkę młodzi naukowcy sami byli zagrożeni: w tym samym mniej więcej czasie zatrudnieni w IKKN radzieccy „doradcy” ślali do Moskwy sprawozdania, że Schaff, Brus i inni wykładowcy promują „niepolską” kadrę. Tego typu oskarżenie w czasie trwającej właśnie w ZSRR „walki z kosmopolityzmem” mogło mieć tragiczne konsekwencje¹¹¹.

Zakończenie

Po latach Brus nie wspominał o strachu. Pisał, że doznane poczucie upokorzenia rozpoczęło jego drogę do rewizjonizmu, a w konsekwencji zerwania z partią komunistyczną¹¹².

Uczniowie, zwłaszcza aspiranci, dostrzegali dużą różnicę między publikacjami Brusa i jego wykładami, a zwłaszcza prowadzonymi seminariami. Należące do najciekawszych w IKKN pobudzały do myślenia, do poszukiwań, do lektur wykraczających poza konwencje programowe¹¹³ — opisywał uczestnik wspomnianych wykładów i seminariów Tadeusz Kowalik.

Młodej elicie intelektualnej zebranej przez Schaffa w IKKN zrobiło się zbyt ciasno w sztywnych stalinowskich ramach. Na początku 1953 r. Instytut skrytykował Biuro Polityczne za „niedostatecznie zajadłą walkę z wrogią ideologią”. Zadaniem numer jeden IKKN miało być odtąd „rozpracowywanie zagadnień poruszanych przez towarzysza Stalina”¹¹⁴. Wszystkie te zabiegi zwiększenia partyjnej kontroli na niewiele się jednak zdały: studenci i pracownicy nagminnie naruszali zasady kierownictwa. Panowała większa swoboda niż na zwykłych uczelniach wyższych. W rezultacie, jak podkreślił Kowalik, „Instytut był wylegarnią rewizjonizmu”¹¹⁵. „To z tej szkoły wyszła znaczna część dysydentów, którzy stanęli później na czele tego ruchu”¹¹⁶ — wspominał po latach Schaff.

Brus potwierdził, jego słowa:

Większość absolwentów i pracowników Instytutu znalazła się wkrótce na czele rewolty przeciwko stalinizmowi, dostarczając przez dłuższy czas wielu wytrwałych i szczerych przywódców intelektualnych silnego nurtu «rewizjonizmu» i dysydenckiego, najpierw wewnątrz, a następnie poza partią komunistyczną¹¹⁷.

¹¹¹ „Walka z kosmopolityzmem” miała wyraźnie antysemitki charakter — nie można więc uznać za przypadek, że wymieniani w radzieckich sprawozdaniach pracownicy IKKN, w tym inicjator instytutu Adam Schaff mieli żydowskie pochodzenie.

¹¹² W. Brus, *Sketches to a Self-Portrait of a 'Reform Economist'*, [w:] *Reform and Transformation in Eastern Europe. Soviet-type Economics on the Threshold of Change*, red. J.M. Kovács, M. Tardos, London 1992.

¹¹³ APAN, 4/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą*, nd, bn.

¹¹⁴ J. Connelly, *Zniewolony uniwersytet*, s. 55.

¹¹⁵ E. Chudziński, P. Kozłowski, F. Ratkowski, *Musztarda przed obiadem, wywiad z Tadeuszem Kowalikiem*, „Zdanie”, 14.05.2004, nr 3–4, s. 15–31.

¹¹⁶ A. Schaff, *Moje spotkania z nauką polską*, Warszawa 1997, s. 56.

¹¹⁷ W. Brus, *Zmora*, s. 21.

W 1953 r. droga do niezależności dopiero się zaczynała — do pierwszej jej emanacji doszło w Październiku 1956 r. Brus, mimo dość powszechnej nieufności, którą budził jako były stalinista, znalazł się wtedy w pierwszych szeregach ekonomicznych reformatorów, postulując model gospodarczy uwzględniający w centralnym planowaniu elementy mechanizmów rynkowych i autonomię przedsiębiorstw¹¹⁸. Reformatorzy ci utorowali powrót do władzy Gomułce.

Artykuł powstał w ramach realizacji grantu „Preludium” Narodowego Centrum Nauki pt. Obcy wśród swoich. Polityczne i tożsamościowe dylematy polskich komunistów żydowskiego pochodzenia, 2023/49/N/HS3/00750.

Bibliografia

Źródła niepublikowane

Rozmowa autorki artykułu z Ireną Kowalik, Warszawa, 23.01.2019.

Rozmowa autorki artykułu z Karolem Modzelewskim, Warszawa, 11.10.2017.

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Centralna Kartoteka KC PZPR, CK XX/9511, Teczka osobowa: Włodzimierz Brus-Beniamin Zylberberg,.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały prof. T. Kowalika, III-45/25, T. Kowalik, *Między ekspertyzą a polityką. Ekonomia polityczna Włodzimierza Brusa. Szkic biograficzny*. Archiwum Szkoły Głównej Handlowej, 235 — B/k, Teczka z-cy prof. mgr Brusa Włodzimierza 1949–1954 Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], K5.146, Włodzimierz Brus.

Archiwum domowe Janiny Nadaner, dokumenty jej ojca Włodzimierza Brusa (kopie fotograficzne w posiadaniu autorki artykułu)

Centralne Archiwum Wojskowe, 115/91/74. Teczka akt personalnych:: Brus Włodzimierz.

Opracowania

Amosova A., *Osnovnye tendencii i podhody k izučeniū «leningradского dela» v anglo-azyčnoj istoriografii*, „Vestnik Sankt–Peterburgskogo universiteta. Istoriā”, 2013 (4). [Амосова А., *Основные тенденции и подходы к изучению «ленинградского дела» в англоязычной историографии*, „Вестник Санкт–Петербургского университета. История”, 2013 (4)].

Applebaum A., *Za żelazną kurtyną. Ujarzmienie Europy Wschodniej 1944–1956*, Warszawa 2013 (ebook).

Bertram Ł., *Bunt, podziemie, władza. Polscy komuniści i ich socjalizacja polityczna do roku 1956*, Warszawa 2022.

Baczkowski B., *O poglądach filozoficznych i społeczno-politycznych Tadeusza Kotarbińskiego*, Warszawa 1951.

¹¹⁸ W. Brus, *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1961.

- Blum I., *Rola partii w organizacji i kształtowaniu ludowego charakteru Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1962 (22).
- Bobrowski Cz., *Wspomnienia ze stulecia*, Lublin 1985.
- Brus W., *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1961
- Brus W., *O stanie nauk ekonomicznych w Polsce*, „Ekonomista” 1951, nr 1.
- Brus W., „Rozmowa w pustce” z posłowiem córki autora — Heleny Róży Brus, „Karta” 2023, nr 117.
- Brus W., *Sketches to a Self-Portrait of a ‘Reform Economist’*, [w:] *Reform and Transformation in Eastern Europe. Soviet-type Economics on the Threshold of Change*, red. J.M. Kovács, M. Tardos, London 1992.
- Brus W., *Stalin o aparacie państwowym w okresie budownictwa socjalizmu*, „Nowe Drogi” listopad–grudzień 1948 r., nr 12.
- Brus W., *Stalinism and the Peoples’ Democracies*, [w:] *Stalinism. Essays in Historical Interpretations*, red. R.C. Tucker, London 1999.
- Brus W., *Zmora reformowania socjalistycznego systemu ekonomicznego*, tłum. M. Jodko, „Teoria Ekonomii” 1990, nr 4.
- Brus W., *ZSRR a wojna polsko-niemiecka w 1939 roku*, Łódź 1946.
- Bołcun G., *Wojsko i obronność w pracach Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1947–1952*, Warszawa 2006.
- Burda A., *Przymrozki i odwilże. Wspomnienia z lat 1945–1957*, Lublin 1987.
- Chudziński E., Kozłowski P., Ratkowski F., *Musztarda przed obiadem, wywiad z Tadeuszem Kowalikiem*, „Zdanie”, 14.05.2004, nr 3–4.
- Connelly J., *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956*, tłum. W. Rodkiewicz, Warszawa 2014.
- Czarny B., *Szkiecy o ekonomii w Polsce w latach 1949–1989*, Warszawa 2016.
- Czubiński A., *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2003.
- Drabińska D., *Szkoła Główna Planowania i Statystyki w latach forsowanych przeobrażeń społeczno-gospodarczych Polski 1949–1956*, rozprawa doktorska, RK 1473, Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej.
- Drewnowski J., *Proces Centralnego Urzędu Planowania w 1948 roku. Relacja o początku stalinizmu w Polsce*, „Zeszyty Historyczne” 1974, t. 28 (244).
- Free A., *Czekanie na rewolucje. Komuniści w II RP 1921–1926*, Warszawa 2023 (ebook).
- Free A., *History and Terror: Post-War Leningrad (1945–1953) in Memoirs and Diaries*, Davis 2019.
- Free A., *Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920*, Warszawa 2020.
- Gewirtz J., *Unlikely Partners. Chinese Reformers, Western Economists and the Making of Global China*, Cambridge 2017.
- Hilary M., *O właściwe metody planowania w Polsce*, „Nowe Drogi” marzec 1948, nr 8.
- Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, wybór J. Wrona, Warszawa 1999.
- Kozłowski C., *Rok 1948*, Warszawa 1988.

- Koryś P., Tymiński M., *The Rise and Decline of Polish Revisionist Marxist Economics: The Fates of Włodzimierz Brus and the Faculty of Political Economy (University of Warsaw), 1953–1968*, „East European Politics and Societies” 2021, 37(1), s. 30–54.
- Kwiatkowska-Moskalewicz K., *Stygmat. Helena Wolińska i Włodzimierz Brus — biografia*, Warszawa 2026 (w druku).
- J. Leociak, *Literatura dokumentu osobistego jako źródło badań nad zagładą Żydów*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1.
- Mel'nik D., «Leningradskoe delo» i sovetskaâ politèkonomiâ, „Rossiâ i sovremennyj mir” 2014(85) [Мельник Д., «Ленинградское дело» и советская политэкономия, „Россия и современный мир” 2014 (85)].
- Minc H., *Kilka uwag o zagadnieniu plac*, „Nowe Drogi”, styczeń 1948 r., nr 7.
- Minc H., *O właściwe metody planowania w Polsce*, „Nowe Drogi”, marzec 1948 r., nr 8.
- Paczkowski A., *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Próba wstępnego bilansu*, [w:] *Referendum z 30 czerwca 1946 r.*, „Dokumenty do dziejów PRL”, Warszawa 1993, Z. 4.
- Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, cz. 2, red. A. Kochański przy współudziale E. Ciborskiej, A Merkera i G Sołtysiaka, Warszawa 2022.
- Schaff A., *Moje spotkania z nauką polska*, Warszawa 1997.
- Sikorski R., W. Brus, *O gospodarce Polski i bloku sowieckiego*, „Kultura” 1984, nr 5 (440).
- Širokorad L., *Predystoriâ i načal'nyj period stanovleniâ Èkonomičeskogo fakul'teta SPB-GU*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Èkonomika”, 2010/4 [Ширококорад Л., *Предыстория и начальный период становления Экономического факультета СПбГУ*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика”, 2010/4].
- Toporowski J., „Włodzimierz Brus and the Law of Value Under Socialism [w:] *Polish Marxism after Luxemburg* (2022), s. 173–185.
- Witczak-Haugstad A., *A Discipline Divided. Polish Economists and the Communist Regime, 1945–1960*, thesis for the degree doctor artium, Thondheim, May 2008, (https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/242939/124504_FULLTEXT01.pdf).
- Zylberberg B., *Nowe formy ustrojowe przemysłu polskiego*, „Praca Polityczno-Wychowawczej w Wojsku”, marzec 1945, nr 5.
- Zylberberg B., *Nowe granice Polski*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, wrzesień—październik 1945, nr 9—10.
- Zylberberg B., *Oblicze polityczne powojennej Europy*, B. Zylberberg, *W dzień święta państwowego ZSRR*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, listopad 1945 r., nr 11.
- Zylberberg B., *Podstawy prawdziwej suwerenności*, „Praca Polityczno-Wychowawcza w Wojsku”, lipiec—sierpień 1945 r., nr 7—8.
- Żeromski S., *Nawracanie Judasza*, Warszawa 1916.

Źródła internetowe

Personal Communisms: Individual Subjectivity and Agency within the Party-State Structures of the Post-war East and Central Europe — XXIII KONGRES, (<https://ichs2020poznan.pl/en/session/personal-communisms-individual-subjectivity-and-agency-within-the-party-state-structures-of-the-post-war-east-and-central-europe/>).

Toporowski J., *Włodzimierz Brus. Economist Committed to Market Reforms and Democracy in Poland*, „The Guardian”, 13.11.2007, (<https://www.theguardian.com/news/2007/nov/13/guardianobituaries.economics>)

Katarzyna Kwiatkowska-Moskalewicz — doktora nauk humanistycznych, historyczka specjalizująca się w problematyce Europy Wschodniej. Autorka książek „Zabić smoka. Ukraińskie rewolucje” (2016) oraz „Stygmat”, biografii Heleny Wolińskiej i Włodzimierza Brusa, która ukaże się nakładem wydawnictwa Agora (2026). Laureatka grantów i stypendiów naukowych m.in. Narodowego Centrum Nauki. W latach 2023–2024 stypendystka NAWA Bekker w Katedrze Historii Europy Wschodniej na Uniwersytecie w Heidelbergu. Pracuje w Instytucie Studiów Politycznych PAN oraz w Instytucie Myśli Politycznej im. Gabriela Narutowicza. e-mail: katarzyna.kwiatkowska-moskalewicz@instytutnarutowicza.pl